

3.2. Механізми політичної мобілізації мовних груп: антрепренери, гасла, заходи

Захист культурної різноманітності є етичним імперативом, невіддільним від шанування гідності людської особистості. Відповідно, це вимагає поваги до прав і основних свобод людини, особливо до осіб, які належать до меншин. Однією з найбільш виражених ознак культурної різноманітності є наявність унікальних мовних груп, що історично склалися і становлять основу культурних традицій тієї чи іншої етнічної групи. Прискіплива увага до питань впливу мовної багатоманітності на процеси стабільності та сталого розвитку цілком обґрунтована. Важливими є й проблеми, пов'язані зі становленням носіїв мови до свого статусу, належністю до політичної системи, соціальної структури країни, до етносу та рідної мови, оскільки світогляд та самосвідомість народу значною мірою зумовлені мовою.

Мова відіграє свою роль і у формуванні громадянської ідентичності. З одного боку, мовна гомогенізація залишається одним з основних механізмів, який впроваджує держава для поширення та розвитку колективної громадянської ідентичності на своїй території серед населення, оскільки спільну мову можна сприймати як основу, що найкращим чином забезпечує базу для створення громадянської ідентичності. З іншого боку, в сучасних суспільствах такий підхід, як гомогенізація мовного середовища, уніфікація засобів комунікації і проведення мовної політики, спрямованої на зміцнення статусу «державотворчої мови» за рахунок численних мов меншин, що проживають на території держави, не може бути адекватним в умовах тенденцій диверсифікації, розвитку мовного розмаїття та захисту малих мов. До того ж, політика практично будь-якої держави тією чи іншою мірою полягає у використанні мови як ефективного ресурсу мобілізації населення (за слушним визначенням М. Губогло «мобілізований лінгвіцизм»), а часто й як дієвий інструмент у галузі міжнародно-політичних відносин.

Але як і в багатьох інших випадках, традиційний (і в першу чергу зарубіжний) підхід не може бути використаний повною мірою у випадку з Україною. Мовна ситуація в сучасній Україні ускладнюється трьома базовими особливостями: поділ населення на принаймні дві мовні групи — російськомовну та україномовну, які є приблизно рівними за кількісним складом і не збігаються з групами етнічними; територіальна та соціально-територіальна поляризація мовних переваг громадян; формальний та контрверсійний

характер українського мовного законодавства. Як для русофонів, так і для українофонів мовний вибір є символом їх самоідентифікації, а складність ситуації зумовлюється різноманітністю поелементного поля етнічної самоідентифікації¹. До того ж надзвичайно важливою є проблема збереження та розвитку саме української мови — мови титульної нації в державі, яка є не поліетнічною, а державою з поліетнічним складом населення.

Починаючи з 1989 р., коли в Україні був прийнятий закон «Про мови в Українській РСР», тривають дебати щодо надання російській мові статусу державної. Значна частина українського суспільства вважає, що російська мова має набути статусу державної чи офіційної, водночас як не менш значна частина бачить існування української держави з однією, українською, державною мовою, залишаючи за російською статус мови національної меншини. Це протиріччя, з нашого погляду, лежить принаймні в двох площинах: по-перше — у площині міжособистісного зіткнення індивідів, протилежно орієнтованих у мовному плані; по-друге — на рівні суспільства — неприйняття частиною суспільства адміністративно-директивної українізації.

Аргументація основних політичних акторів з цього приводу наступна:

Pro

А. Значна частина громадян України підтримує підвищення статусу російської мови. Демократія передбачає врахування думки меншості, яка має бути процесуально оформленою у правові рішення, що приймаються вищим законодавчим органом держави.

Б. Російськомовні громадяни обмежені в праві користуватися державними послугами, оскільки мовою судочинства та юридичних звернень є українська мова.

В. Історично всі східні і південні регіони України, де сьогодні кількісно переважають русофони, формувалися в умовах безумовного панування впливу російської мови і культури.

Г. Міжнародний досвід свідчить, що невирішені проблеми в мовній сфері можуть викликати відцентрові тенденції в державі (як, наприклад, у Фландрії чи Квебеку), а наявність офіційного статусу двох чи більше мов є поширеною практикою в сучасному світі (Швейцарія, Фінляндія).

Д. Вирішення мовного питання буде запорукою подолання розколу, який існує сьогодні в українському суспільстві, а українізація, що проходить у державі, може призвести до ескалації конфлікту на мовному ґрунті.

Contra:

А. Мова є головним фактором національної самоідентифікації, головною ознакою етнічності.

Б. В Україні відсутні будь-які проблеми з використанням російської мови.

В. Усі громадяни України мають володіти українською мовою, а у разі надання російській мові статусу державної значна частина громадян буде ігнорувати українську мову, оскільки вона втратить практичне значення. Російська мова, як більш потужна мова, практично витіснить українську.

Г. Більшість населення держави належить до українського етносу, тому й єдиною державною мовою має бути українська

Д. Російська мова є засобом впливу та тиску на Україну з боку Росії.

Е. Надання статусу державної російській мові буде сприяти сепаратистським тенденціям у східних та південних регіонах України.

У цій аргументації основних політичних акторів немає нічого нового. В Україні російська мова (точніше, питання про її статус) неодноразово використовувалася як один з інструментів у політичній боротьбі. Мова спілкування також має значний вплив на електоральну поведінку громадян, особливо великою роль мовного фактора була під час президентських кампаній 1994 та 2004 рр., парламентської 2006 р. (для справедливості треба зазначити, що артикуляція мовного фактора під час позачергових парламентських виборів 2007 р. з боку основних політичних гравців була зведена до мінімуму, і цей ресурс було віддано на поталу маргіналам). У той же час, Партія регіонів, Комуністична і певним чином Соціалістична партії, в гаслах яких присутнє домагання надання державного або офіційного статусу російській мові, не намагаються пришвидшити цей процес, можливо, залишаючи «мобілізований лінгвіцизм» на майбутні виборчі перегони. Блоки ж національно-демократичного спектра — НУНС та БЮТ — категоричні супротивники підвищення статусу російської мови. В черговий раз це озвучив Президент України В. Ющенко, який 31 грудня 2006 р. під час свого новорічному телезвернення заявив: «...необхідно усвідомити, що Україна — це держава з однією державною мовою». Натомість, не забарився з відповіддю й прем'єр-міністр В. Янукович. 9 лютого 2007 р. він виступив із заявою: «Будемо вводити регіональний статус російської мови, а надалі подумаємо над наданням

їй статусу державної. Ця мета прописана в основних завданнях Кабінету Міністрів. У Швейцарії три державні мови, і ніхто не воює, всіх це влаштовує. А в нас російська мова стала фактором розколу. Так це все штучна, надумана проблема»². А 23 березня 2007 р. В.Янукович пов'язав розв'язання мовної проблеми зі створенням нової парламентської коаліції з конституційною більшістю: «Коли буде створена коаліція в 300 голосів, будуть розглядатися будь-які питання, в тому числі і мовні»³. Але відразу після парламентських виборів 2006 р. почався «парад мовних суверенітетів».

Упадає у вічі, що цей парад проходив саме в тих регіонах, де вплив Партії регіонів є найбільш потужним. І проходив він з використанням цілком очевидної технології, а саме: з використанням ратифікованої Україною Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

Не можна обділити увагою ще одну «деталь». Оскільки політичні актори розуміють, що за сучасних обставин внести зміни до Конституції нереально, пропонується, поряд з уже зазначеною регіоналізацією мов, ще один *легітимний* інструмент, а саме: розробка і ухвалення законом Концепції державної мовної політики та Концепції державної етнонаціональної політики в Україні. Фахівцям добре відома сумна і багатостраждальна доля обох Концепцій. Але нині прихильниками надання російській мові статусу державної пропонується кардинальна зміна самої ідеології Концепції. На їхню думку, в ній мають бути присутні, поряд з іншими, принаймні два базові положення: 1.Визначення етнічних груп, що проживають в Україні, за культурно-мовним критерієм, а не за критерієм «біологічного походження»; 2.Визнання російської етнічної спільноти в Україні як державотворчої поряд з українською. Не будемо аналізувати ці положення, зазначимо тільки, що це є черговим намаганням створити механізм політизації мовних груп в Україні.

Вищезазначене (регіоналізація мов, намагання створити законодавчу базу і, як квінтесенція, — провести зміни до Конституції) можна визначити як верхній рівень забезпечення політичної мобілізації мовних груп в Україні. Існує, з нашого погляду, і нижній, або базовий рівень політизації, яка здійснюється через практичну діяльність як основних політичних гравців, так і через громадські організації, національно-культурні товариства, ЗМІ тощо. Політична мобілізація мовних груп відбувається досить успішно, оскільки, як слушно зазначає О.Міхеєва: «Сьогодні в Україні

не запропоновано вирішення мовної проблеми, яка б влаштувала всіх, і саме тому вона стає зручним інструментом впливу на потенційний електорат»⁴. Ця думка кореспондується з точкою зору Я.Грицака, який справедливо вважає, що «гострота ситуації викликана тим, що українські інтелектуали в більшості випадків виступають прибічниками мовної, а не політичної українізації, що виявляється неприйнятним ... для російськомовних громадян сходу і півдня України в цілому»⁵.

Якщо говорити про використання мовного фактора в політичній мобілізації, то ситуація є, на нашу думку, більш ніж парадоксальною. Адже воно одночасно відображує і намагання основних акторів втиснути в його зміст ідеологію, теорію та практику різноманітних форм самовизначення і самоствердження мовних і національних груп, і легітимну та самопроголошену діяльність реальних або ефемерних лідерів щодо створення асоціацій, рухів, земляцтв, конгресів, з'їздів народів, обцин, форумів для вирішення різноманітних завдань — від економічних до мовних, від культурних до політичних. І все це під яскравими гаслами рівноправ'я, справедливості, демократії та національного відродження. Але попри всю свою парадоксальність, «мовна карта» стає вагомим фактором у технологіях політичної боротьби і суттєво впливає на результати виборчих перегонів.

Коли ми говоримо про політичну мобілізацію мовних (як, до речі, і етнічних) груп, слід визначити основні етапи та форми мобілізації. Першим етапом можна було б визначити етап «розставлення прикордонних стовпів». На цьому етапі знаходяться і виокремлюються певні маркери, які, з одного боку, виділяють групу з-поміж інших, роблять міжгрупові кордони непрозорими, а з другого, посилюють внутрішню групову солідарність, об'єднують групу навколо загальних ознак. «Свій» простір (як територія, так і дискурс) звужується в умовах розсіяного проживання до розмірів сімейно-побутової сфери і, навпаки, розширюється за умов компактного проживання. Другим етапом є «маргіналізація» групи за принципом «як багато ми втратили». На цьому етапі відбувається тотальне формування комплексу групової неповноцінності стосовно попередніх етапів історичного і культурного розвитку групи за принципами: «мій народ втрачає мову», «мій народ втрачає свою культуру» і т. п. Наступний етап — артикуляція мети та обраних засобів для зміни існуючого становища. Цей етап супроводжується розширенням визнаних кордонів і експансією на

«чужі символічні території». Останнім часом в Україні відбуваються досить різкі зміни в так званому феномені сусідства. Порушується принцип невтручання. Причому під втручанням чи невтручанням розуміється не тільки і не стільки фізичне вторгнення в інший простір, скільки вторгнення в інше символічне поле. Відбувається порушення символічної рівноваги, коли сусідство замінюється прикордонним становищем, за яким той, хто живе поруч, сприймається не як продовження спільноти, що склалася, а як «чужий», якому «ми» повинні протистояти. І, нарешті, етап безпосередньої мобілізації для спільних дій. Якщо попередні етапи вели до посилення групової солідарності, емансипації групи, розширення символічного простору, то на цьому етапі відбуваються безпосередні дії.

За формою політична мобілізація може бути як легітимною (статутна діяльність політичних партій, суспільних організацій та рухів), так і нелегітимною, що відбувається за межами правового поля. Взагалі ж ідеальна логіка мобілізації потребує наявності багатьох факторів — це і конструювання мовної проблематики, і боротьба за домінування мовних проблем над іншими (соціальними чи економічними), і наявність певної групи інтелектуалів, що займаються її формулюванням, та інституціоналізованих організацій, і певний тип лідера — від просвітника до політика, що закликає до активних дій.

Повертаючись до базового рівня політизації, який здійснюється через практичні дії як політичних гравців, так і через діяльність громадських організацій та національно-культурних товариств, слід зазначити, що якщо діяльність провідних політичних партій певним чином обмежена міркуваннями як політичної кон'юнктури, так і дуже обережним ставленням до можливого впливу на електоральну поведінку, то діям громадських організацій, рухів, фронтів відведено роль локомотиву політичної мобілізації. Серед основних громадських організацій та рухів, що в своїй діяльності використовують питання підвищення статусу російської мови як політичної мобілізації, слід визначити наступні: Русское движение Украины, Русское движение Крыма, Русская община Украины, Русская община Крыма, Русский блок Крыма, Русский народный Союз, Русский совет Украины, Союз русского народа, Конгресс русских организаций Украины, ЗУБР, Русское собрание, Наследники Богдана Хмельницкого, Русич, Русь, Севастополь-Крым-Россия та інші. До цього переліку можна додати проросійські

політичні партії: Русский блок, Русско-Украинский союз (Русь), Славянская партия, Партия Союз. Організаціями ж, що виступають проти надання російській мові статусу державної є: Просвіта, КУН, Тризуб, Свобода, Пласт, Ліга українських жінок, Національна спілка письменників України, Конгрес української інтелігенції та інші.

Як уже зазначалося, «в Україні мова — це не лише мова». Публічна політика в Україні — це, власне, не боротьба економічних стратегій і обіцянок процвітання, що пов'язані з вибором того чи іншого шляху. Українська публічна політика значною мірою — це політика ідентичностей. І той, хто буде грати за її правилами, зможе здобути певний успіх. Адже якщо позиціонувати російську ідентичність як культурно-мовну, а також актуалізувати тезу про те, що Україна знаходиться на давній Руській землі, електоральні переваги будуть безумовними, що і підтвердили попередні президентські і парламентські вибори. 1 грудня 1991 р. переважна більшість російськомовного населення України проголосувала на референдумі за незалежність України (в тому числі більше половини жителів Криму). У 1994 р. три чверті україномовних виборців підтримали Л. Кравчука, а три чверті російськомовних виборців віддали голоси за Л. Кучму, який єдиний виступав за надання російській мові статусу другої державної. На парламентських виборах 1998 р. тема статусу російської мови знову використовувалася у політичній боротьбі. Якщо у 1997 р. тільки Комуністична партія і Прогресивна соціалістична партія вимагали підвищити статус російської мови, то наприкінці року цю вимогу вмістили в свої програми ще 6 партій та блоків — СЛОН, Союз, ПДЄС, ПРВУ, Трудова Україна, КПУ (остання, за результатами виборів, перемогла у східних і південних областях). Під час президентських перегонів 2004 р. кандидат у Президенти В. Янукович обіцяв у разі перемоги зробити російську мову другою державною. Захист російськомовних громадян внесли в свої передвиборчі програми у 2004 р. Соціалістична партія, ПСПУ, СДПУ(о), КПУ. За надання російській мові статусу державної виступали і партії, що здобули найбільший успіх у східних і південних регіонах у 2006 р., — ПР, КПУ, ПСПУ. Таким чином, використання російської карти реально надає політичним акторам певні електоральні переваги (в певних регіонах, звичайно).

На цьому недвозначно наголошував відразу після виборів 2006 р. російський політолог О. Неменський. Він вважає, що «власне на

формування в Україні активних проросійських сил, рухів з російською ідентифікацією ...повинна бути спрямована політика тих сил в Росії, яким насправді не вигідна втрата України. Саме російський рух має реальні шанси мати потужний вплив на українське політичне життя, і в цьому відношенні він може навіть посперечатися впливом з українським національним проектом. І саме такий рух буде абсолютно легальним з точки зору міжнародного права, тобто таким, що захищає права нацменшин»⁶.

Ми далекі від думки, що діяльність проросійських організацій (і деяких політичних партій) в Україні є вульгарною «рукою Москви». Отже, спробуємо проаналізувати основні принципи та практичну їх діяльність у контексті політичної мобілізації російськомовної групи в Україні.

Проросійські партії та громадські організації мають спільні стратегічні цілі — надання російській мові статусу державної, інтеграції України в союз Росії та Білорусі, апологетика православ'я. При цьому стан цих політичних партій та громадських організацій є маргінальним. Достатньо проаналізувати динаміку електоральної підтримки з 2002 р по 2006 р. і побачити, що блоки та окремі партії проросійського спрямування набирали менше 1% голосів, за винятком Криму, де Російському блокові, наприклад, у 2002 р. вдалося подолати 4% бар'єр, а у 2006 р. — отримати місця в Кримському парламенті. Проте не викликає сумніву, що їх пропагандистський потенціал буде знову використаний для побудови виборчої стратегії на ізоляцію національно-демократичних сил, представлених Західної України в масовій свідомості жителів інших регіонів як символу націоналізму та русофобії.

Основною метою Російського руху України (який є базовою громадською організацією Російського блоку), одного з основних «репрезентантів» інтересів російського та російськомовного населення України, є трансформація російської проблеми у фактор суспільного та суспільно-політичного життя України і створення механізму для ефективного вирішення проблем етнічних росіян чи громадян, які вважають російську мову своєю рідною. Для досягнення цієї мети організація виконує ряд завдань — створення на базі Російського руху, у співробітництві з іншими організаціями, політичних партій чи блоків партій, активна участь у парламентських перегонах та у виборах до місцевих органів влади, у формуванні виконавчої влади всіх рівнів. Основними гаслами Російського руху є надання російській мові в Україні статусу держав-

ної; відмова від моноетнічної моделі державного будівництва і перехід до поліетнічної; створення рівних умов для розвитку російської культури, культур інших народів України. Причому, з точки зору цієї організації, моноетнічна модель побудови суспільства в Україні «впродовж останніх років лише завдала державі значної шкоди. Вона веде до поглиблення кризи в усіх сферах життя, зростання суспільної напруги та погіршення психологічного клімату в країні». Саме тому, мовляв, і потрібно створити поліетнічну модель України. Стосовно ж російської мови, то позиція Російського руху полягає в тому, що ця проблема виходить далеко за рамки тільки соціокультурних потреб та інтересів русофонів. Програмні засади її засвідчують, що «внаслідок специфіки становища України російська мова є важливим фактором економічних, культурних, інформаційних та інших зв'язків зі своїми стратегічними партнерами — Росією, Білоруссю та іншими країнами СНД». Для досягнення своїх засадничих цілей Російський рух створив досить розгалужену інфраструктуру, локальні та регіональні об'єднання, які мають артикулювати інтереси російськомовної групи в Україні (інша справа, чи артикулюються насправді справжні інтереси). Серед них молодіжні, релігійні, жіночі, культурологічні об'єднання. Досить поширеними є й шкільні організації, покликані домагатися розширення мережі шкіл та класів з російською мовою навчання, правозахисні, економічні, що об'єднують підприємців, переважно дрібного та середнього бізнесу, для створення інфраструктури з підтримки суспільних та культурних проектів⁷.

Одним з основних пріоритетів у практичній діяльності Російського руху є участь у політичних процесах в Україні. Особлива активність спостерігається під час виборчих кампаній. Так, наприклад, під час президентських перегонів 2004 р. цей рух намагався активно протидіяти виборчій кампанії кандидата в Президенти В. Ющенка. Його V з'їзд, що проходив 17–18 травня 2004 р. у м. Запоріжжі, прийняв звернення, в якому закликав «усі суспільно-політичні сили, які не бажають того, щоб Президентом України став лідер нацистів і необандерівців Віктор Ющенко, згуртуватися в спільній боротьбі проти блоку В.Ющенка, загальними зусиллями протистояти нашоукраїнцям, які продають народ України в рабство своїм західним хазяям...»⁸. Натомість Російський рух активно підтримував кандидата в Президенти В. Януковича, оскільки багато програмних положень його передвиборчої програми збігалися з програмою руху. У першу чергу це питання надання

російській мові статусу державної, розв'язання питання про подвійне громадянство, зміцнення інтеграційних зв'язків у рамках СНД і ЄСР. «Новий курс В.Януковича, — підкреслювалося в спільній Заяві Російського руху України та Руського блоку «Врятуємо Батьківщину сьогодні», — дає нам підстави заявляти про те, що і для українців, і для росіян, і для всіх російськокультурних наших співгромадян він є найдостойнішим кандидатом на вищу державну посаду. І підступи націоналістичних сил не завадять В.Ф.Януковичу обстоювати заявлені ним позиції, які ми завжди обстоювали і будемо обстоювати»⁹. 23 листопада 2004 р. РПУ та Партія «Російський блок» озвучили спільне звернення про недопустимість перегляду результатів голосування з наголосом на тому, що «... процвітання України, майбутнє наше, наших дітей та онуків можливі тільки в братському союзі з Росією та Білоруссю»¹⁰.

Проявляючи послідовність у своїх політичних симпатіях, Російський рух України 21 серпня 2007 р. виступив з заявою про підтримку Партії регіонів на позачергових виборах до Верховної Ради. Після офіційних консультацій з Партією регіонів було досягнуто порозуміння стосовно того, що «... в разі перемоги помаранчевих сил на майбутніх виборах у внутрішній політиці буде агресивно проводитися подальша насильницька українізація, звуження національних, культурних, мовних та інших прав етносів, що проживають в Україні». РПУ і Російський блок проголосили про спільні дії з Партією регіонів у домаганні надання російській мові статусу державної за принципом «дві мови — один народ»¹¹.

Своєрідною є діяльність Російського руху Криму, яка, згідно з його статутом, спрямована «на широкі верстви населення Криму, всіх носіїв російської самосвідомості, російської культури, російської мови...»¹². Становлення РРК у 1991 р. (тоді під назвою Русское движение Крыма) відбувалося за активної участі в цьому процесі командування Чорноморського флоту РФ. Це проявлялося в наданні російським общинам флотської інфраструктури, в посіданні керівних посад у багатьох організаціях колишніми офіцерами флоту, в координації вимог російських общин з проблемами флоту. Суттєву підтримку діяльності РДК (Русское движение Крыма. — авт.) надавали Д. Рогозін, С.Бабурін, Ю.Лужков. Д.Рогозін, наприклад, ініціював запит до Державної Думи Росії про статус м. Севастополь, було порушено питання щодо створення єдиного виборчого блоку. Головним же політичним гаслом РДК стало входження України до складу Союзної держави Росії та Білорусі. РДК активно брало участь

у виборчих кампаніях в Криму, причому почасти протистояння прихильників РДК з опонентами доходило до фізичних сутичок, наприклад, коли в 2004 р. автоколона з представниками НУ була зупинена на кордоні АРК. У своїй діяльності РДК орієнтується на підтримку ПР, а неофіційними союзниками є організації козаків та комуністи. Натомість РДК увійшло як колективний член у Російський блок Криму, створивши виборчий блок За російську мову та єдність.

Російська община Криму — загальнокримська громадська організація, яка має регіональні філії практично в усіх містах та районах АРК, об'єднує жителів півострова, які вважають себе росіянами, російську культуру і російську мову рідною, а Росію — своєю батьківщиною. Основне завдання організації — відстоювання прав та інтересів російської за національністю та російської за мовою громади Криму. З цією метою організуються численні заходи, спрямовані на пропаганду російської історії та культури, на захист російської мови. Оскільки РОК має власну видавничу базу (видаються газети «Русский мир» та «Улица Московская»), представництво в органах державної влади (голова РОК С.Цеков є віце-спікером, а ще два члени РОК є депутатами Верховної Ради АРК), зв'язки з федеральними органами влади РФ, можливості її впливу є досить суттєвими. Основний наголос у своїй роботі РОК робить саме на «захисті, збереженні та розвитку російської мови у Криму». З цією метою на офіційному рівні у 2006 р. Верховна Рада АРК за ініціативи РОК ухвалила постанову, що розширила сферу функціонування російської мови в Криму. Було запропоновано ряд законопроектів про внесення змін та поправок до чинного законодавства України. Представниками РОК у ВР АРК ініційовано виділення значних коштів з бюджету автономії на підтримку російської мови, культури, освіти в Криму, затверджено план щорічних заходів з розвитку та використання російської мови до 2010 р., депутатами від РОК було організовано бюджетне фінансування програми «Русский мир» на ГКРК «Крим», збільшено фінансування російськомовних видань¹³.

Дума Російської общини Криму своєю постановою встановила пам'ятні та святкові дати, які мають відзначатися всіма організаціями співвітчизників Криму поряд із загальноросійськими святами, — 19 квітня День возз'єднання Криму з Росією, 6 червня День захисту російської мови, 10 липня День визволення Тавриди від османського іга, 10 вересня — День пам'яті російських воїнів, що загинули під час Героїчної оборони Севастополя і в Кримській

війні 1854–1855 рр. Під час святкування цих дат проходять численні мітинги, демонстрації, організовані російською національною та російською мовною общиною Криму (хоча інформація про кількість учасників цих заходів недостатня).

12 червня 2003 р. за ініціативи РОК вперше відбулося святкування Дня Росії, яке фінансувалося з федерального бюджету Російської Федерації та з бюджету Уряду Москви. Під час цих та багатьох інших заходів, за твердженням керівництва РОК, відбувається виховання російської національної самосвідомості, збереження та розвиток російської культури, мови, традицій в АРК, формується відчуття гордості за належність до російського народу. У червні 2007 р. в Криму було проведено фестиваль «Велике російське слово», який подавав Крим як один з центрів російської культури. Була виконана робота з проведення I Всеукраїнського конгресу російських співвітчизників.

Залишається не уповні з'ясованим ухвалення підтримки РОК населенням Криму. За визнанням голови РОК С.Цекова, «ще немає масової підтримки російських та російськомовних кримчан. Якщо досягнемо цього рівня, тоді в Криму справді доб'ємося дуже ефективного захисту наших інтересів. Саме через те, що можна прийти до влади, можна російську мову оголосити державною, заявляти про необхідність проведення референдумів і призначати ці референдуми, можна заявляти про ухвалення якихось серйозних рішень щодо статусу Криму, але прийняті рішення необхідно вміти захищати. А без масовості захищати наші рішення практично неможливо»¹⁴. Але попри все ж таки незначну масовість, РОК, разом з іншими проросійськими організаціями Криму, проголосив про підтримку Партії регіонів на парламентських виборах 2007 р.¹⁵

Ще однією спробою створення представницького органу національного самоврядування росіян та російськомовних громадян Криму (чи чергової лобістської організації) стало рішення Народного фронту «Севастополь — Крим — Росія» про створення «Російських установчих зборів Криму»¹⁶. Цікаво те, що організатори РУЗК використали досвід кримськотатарського населення Криму, які свого часу створили Курултай та Меджліс. Російський аналог меджлісу має стати органом національного самоврядування, «який би виробляв політику захисту цієї частини населення і доводив її до органів влади». Причому, ініціатори РУЗК не приховують, що намагаються використати передвиборчу ситуацію, «коли політична активність людей підвищується». До речі, Народний фронт

«Севастополь — Крим — Росія» відомий своїми постійно діючими акціями «Врятуємо Крим від України» та «Україна без Криму». Ця ж організація провела, наприклад, у травні 2006 р. акцію в м. Сімферополі під назвою «Відмінити українську мову за непотрібністю», у травні 2007 р. мітинг, присвячений 15-річчю Конституції Криму 1992 р. з гаслами «Геть українську окупацію», та «Крим — незалежна держава».¹⁷

Своєрідною є православно-патріотична організація «Чорна сотня», одне з основних гасел якої — української мови не існує. Щоправда, ця організація практично не користується хоч якоюсь популярністю.

Однією з небагатьох проукраїнських організацій Криму є Всекримське товариство «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка. Перші спроби консолідації української громади в Криму були здійснені ще наприкінці 80-х років, коли були створені перші відділення Всеукраїнського товариства української мови. Після створення Всеукраїнського товариства «Просвіта» відбувалася поступова реорганізація цих відділень в єдину організацію, розпочався випуск газети «Кримська світлиця» і в середині 1990-х років осередки «Просвіти» були створені в усіх містах та районах Криму. Згідно зі статутом, товариство спрямовує свої зусилля на пробудження національної самосвідомості українців, що живуть в Криму, на підтримку української державності. Важливою формою діяльності «Просвіти» є проведення конференцій, читань, присвячених проблемам національної незалежності та державного будівництва — як в минулому, так і в сьогоденні. Товариство проводить чималу роботу з намаганням поширити українську культуру та освіту в Криму. Розроблено проект розвитку національної культури, який став базою відповідної республіканської програми. В цілому ряді міст та районів Криму створені фольклорні колективи, періодично відбуваються зустрічі з народними депутатами, лідерами політичних партій. Особливу увагу кримська «Просвіта» приділяє освітнім програмам. За її ініціативи в Сімферополі була відкрита українська гімназія і більш ніж 50 класів з українською мовою навчання в школах Криму, близько 200 випускників кримських шкіл стали студентами Львівських та Тернопільських вузів. Проте із зрозумілих причин діяльність кримської «Просвіти» не має масової підтримки серед населення півострова. Це стосується, власне, і інших проукраїнських політичних і громадських організацій Криму, хоча ще в 2001 р. була спроба об'єднати зусилля

національно-демократичних сил півострова. Напередодні виборів 2002 р. 18 політичних і громадських організацій Криму підписали декларацію про створення суспільно-політичного об'єднання національно-демократичних сил АРК «Кримська правиця». До його складу увійшли, зокрема, Кримська організація Українського Народного Руху, КРО Української народної партії «Собор», КРО Української республіканської партії, «Просвіта»¹⁸.

В Одеській області роботу з об'єднання та мобілізації російськомовної громади проводить Конгрес російських організацій Одеського регіону. Основні завдання і практичні дії цієї організації полягають у «захисті прав російського і російськомовного населення Одещини». В першу чергу це стосується мовної проблеми. Конгрес через численні заходи домагається статусу регіональної для російської мови в Одеській області, а також реалізацію заходів для захисту мовних прав російськомовної громади Одеси, в тому числі і через організаційну роботу депутатів Одеської міськради. Серед основних вимог — відродження освіти російською мовою від дошкільних закладів до шкіл та гімназій, врахування інтересів російськомовного населення у здобутті вищої освіти, здійснення судочинства в Одеській області російською мовою. Іншим принциповим положенням у діяльності Конгресу (у 2006 р. він змінив назву на Конгрес російських співвітчизників Новоросії) є протидія створенню єдиної помісної церкви, недопущення унії та католицизму на територію Одеської області. У 2006 р. Конгрес ініціював рух за перейменування Одеської області на «Новоросію»¹⁹.

У лютому 2007 р. в Києві відбулося зібрання представників регіональних громадських організацій російських співвітчизників та російськомовних громад з метою створення Координаційних рад організацій співвітчизників. Основними завданнями Рад визначено «проведення об'єднаннями різнопланової роботи на захист та збереження російської мови, на пропаганду цінностей російської культури, на організацію правового захисту співвітчизників, розвитку російських засобів масової інформації». У той же час керівники та представники регіональних організацій відзначили, що громадські організації співвітчизників не повинні відмовлятися від суспільно-політичних засобів захисту прав своїх членів, і для цього необхідне суттєве підвищення авторитету організацій, їх впливу на суспільно-політичні процеси в Україні. Координаційні ради як міжрегіональні об'єднання створюються у п'яти округах — Центр, Схід, Південь, Захід і Крим. Вони забезпечують

консолідацію зусиль російських об'єднань на розробку, реалізацію та підтримку загальнонаціональних програм захисту російської мови, культури, здійснення спільних проєктів, підтримку російськомовних ЗМІ. Останньому положенню було приділено особливу увагу. Учасники зібрання закликали всіх російськомовних співвітчизників всіляко підтримувати та сприяти російським та російськомовним газетам та журналам в Україні, а також підтримувати Інтернет-ресурси «російського світу».

12 березня 2007 р. в Одесі розпочалася акція російськомовної громади міста «Я розмовляю російською». Таким чином організатор акції — Союз православних громадян України організував протест проти «дій офіційного Києва, який ігнорує інтереси і порушує базове культурне право мільйонів росіян, що проживають в Україні, розмовляти рідною мовою». Учасники акції звернулися до депутатів міської ради з вимогою прийняти постанову про надання російській мові статусу регіональної, а також звернулися з вимогою до Уряду та Верховної Ради України розробити комплекс заходів щодо захисту російської мови. 21 березня в Одесі відбувся мітинг на захист російської мови, організований «Єдиною вітчизною» і підтриманий депутатами Партії регіонів, КПУ, ПСПУ та Соціалістичною партією України з вимогою внесення до порядку денного міськради питання про правовий статус російської мови²⁰.

Харківські громадські організації За культурно-мовну рівність та Російський рух України (Харківський регіон) розробили та намагаються втілити в життя власну програму розвитку російської мови на території Харкова та Харківської області. Нею пропонується ціла низка заходів: мову виховання та освіти в дошкільних та шкільних закладах мають визначати батьки дітей; у вищих навчальних закладах Харківщини мова освіти визначається за заявами абітурієнтів; мова реклами — рекламодавцем; топоніми не перекладаються; мовами документообігу, комунальних підприємств, банків, органів державної влади мають бути російська та українська.

6 грудня 2006 р. була зареєстрована Російська община Полтавської області, яка розпочала активну роботу щодо підтримки російської мови на Полтавщині, намагання активізувати зацікавленість учнів та їх батьків у викладанні російською мовою.

Громадська організація Донецька республіка на початку 2007 р. розпочала акцію «Гуманітарна катастрофа в Донбасі в умовах хронічної кризи суспільної свідомості». Організатори акції заявляли

про українізацію області та витіснення російської мови та культури з Донбасу. Акція розпочалася в м. Горлівка і продовжилася в інших містах — Артемівську, Слов'янську, Краматорську. Серед гасел організації — створення незалежної Донецької республіки²¹.

Російський культурний центр Рівненської області, створений восени 2006 р., об'єднує навколо себе представників російськомовної громади, які «не сприймають політики, спрямованої на конфронтацію між народами», проводить численні заходи з пропаганди російської мови та культури, російських письменників, з краєзнавства.

Аналогічною є діяльність Мукачівської громадської організації російської культури Російський дім. Серед основних пріоритетів — пропаганда, збереження російської мови, вивчення російської культури, робота з ветеранами, молодіжні програми і, звичайно, «захист прав російськомовних у Закарпатті».

Активні дії в Закарпатті та Прикарпатті проводилися за ініціативи Конгресу російських общин західних областей України і за підтримки Посольства РФ з відзначення початку Року російської мови в Україні. У Російському культурному центрі Львова відбулася нарада представників російських общин Львова, Борислава, Червонограда, Івано-Франківська, Ужгорода та Мукачєвого з метою координації діяльності організацій у зв'язку з проведенням Року російської мови. Заходи, пов'язані з Роком російської мови, відбулися у Львові, Івано-Франківську, а також у Чернігові (тут взяли участь представники Посольства РФ і Росзарубіжцентру), Житомирі, Вінниці. У лютому 2007 р. у Львові та Івано-Франківську відбулися заходи, присвячені святкуванню російського Дня захисника Вітчизни²².

Учасники «кругло столу», що проходив у рамках IV Міжнародної конференції «Російська мова і література: питання вивчення та викладання в школі і в університеті» у своїй резолюції підкреслили, що в Україні є висока питома вага громадян, які прагнуть здобувати середню та вищу освіту російською мовою, потребують доступу до інформації російською мовою, вимагають вживання російської мови у правовому полі, збереження російського культурного та наукового простору, використання російської мови в суспільному та політичному житті України. Для забезпечення цих вимог необхідно вирішити питання про надання російській мові статусу державної, розробити та прийняти новий закон про мови, активно впроваджувати положення Хартії регіональних мов на територію всієї України²³.

Значно ґрунтовнішими були рекомендації міжнародної конференції «Російська мова в полікультурному світі», що проходила в м. Ялті у вересні 2007 р. Констатуючи необхідність правового захисту російської мови та російськомовних громадян України, а також створення правових основ культурно-мовного простору в Україні, учасники запропонували цілу низку заходів, які можуть бути використані як основними політичними акторами, так і різноманітними громадськими організаціями для артикуляції «проблеми російської мови в Україні». Серед цих заходів назвемо найсуттєвіші: рекомендувати органам місцевого самоврядування розробити комплексні програми регіонального розвитку російської мови та забезпечити юридичний захист її функціонування; створити в регіонах України опорні російськомовні центри; створити міжнародний фонд «Велике російське слово», завданням якого буде підтримка російської культури та російської мови на території України; органам державної влади, громадським та політичним організаціям активно протидіяти намаганням ревізії Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, не допустити тотальної українізації; сформувати при КМ України експертно-консультативну раду з метою підтримання соціокультурного діалогу і ввести в нього представників основних культурно-мовних груп України; залучити громадські організації та органи державної влади України для популяризації та мотивації вивчення російської мови як мови міжнародного та міжнаціонального спілкування; запропонувати МОН України ввести російську мову як обов'язкову дисципліну в школах з українською мовою навчання²⁴.

За даними Інформаційного центру об'єднання «Російська співдружність» у вересні 2007 р. в Запоріжжі пройшла аналогічна конференція «Соціально-правовий захист рішень місцевих рад щодо регіонального статусу російської мови». Мета цього заходу була аналогічною попередній — формування ефективної системи юридичного захисту місцевих рад у мовній сфері, узагальнення досвіду відстоювання рішень, вироблення необхідних рекомендацій у галузі захисту мовних прав російськомовного населення.

Одна з перших тез рекомендацій конференцій уже впроваджена в Харківській області. У 2007 р. Харківська обласна рада прийняла Програму використання та розвитку російської мови на Харківщині, підготовлену тимчасовою контрольною комісією облради з питань сприяння імплементації норм європейського законодавства. Основна мета Програми — «реалізація комплексу заходів

з реального забезпечення культурно-мовних прав громадян, гарантованих Конституцією і Законами України»²⁵. При цьому основна увага приділяється фінансуванню культурологічних заходів, підготовці вчителів російської мови та літератури, проведенню конкурсів тощо.

Ініціативу щодо проведення конкурсів підхопили й громадські організації Криму, одним з яких став конкурс «Моя батьківщина — російська мова», що проводився в серпні 2007 р., а також міжнародний фестиваль «Велике російське слово», що проходив в рамках Дня захисту російської мови в АРК (знову спостерігається впровадження результатів наукових зібрань).

Перелік гасел, акцій, ініціатив можна було б продовжувати, але спробуємо проаналізувати головні. По-перше, основні політичні актори вкрай обережно ставляться до мовних питань в Україні. Лідер Партії регіонів В. Янукович, наприклад, на прес-конференції 23 березня 2007 р. заявив, що права російськомовних громадян в Україні не утискаються. Стратегія дій коаліції та уряду, з його погляду, виписана в Універсалі національної єдності, а що стосується російської мови — то, за його словами, «...сьогодні немає в нас прикладів того, щоб був якийсь тиск на використання російської мови і стосовно російської літератури»²⁶. Це питання, наголосив В.Янукович, розпалюється політиками, «і розпалюється воно, я б сказав, тими, хто не настільки любить свій народ, як про це говорить»²⁷. У той же час, державна політика має проводитися згідно з Європейською хартією, підкреслив він. По-друге, артикуляцією мовного питання в Україні, проблемами «захисту» російськомовного населення піклуються сьогодні здебільшого маргінальні громадські організації та політичні партії. По-третє, якщо відкинути крайнощі, чітко простежується динаміка зміни пріоритетів в основних гаслах, що мають бути привабливими з точки зору її ініціаторів. Теза про російську мову як другу державну основними акторами змінена, очевидно тимчасово, на артикуляцію тези про необхідність дотримання Європейської хартії. Причому останнім часом ця теза доповнена необхідністю створення механізму її впровадження, юридичного супроводу та правового захисту органів місцевого самоврядування, які запроваджують регіональні мови на своїй території. По-четверте, наголос робиться на необхідності збільшення російськомовних шкіл та класів, впровадження в шкільних курсах російської мови нарівні з українською. Можна з цілковитою впевненістю стверджувати, що в регіонах, де обласні

і міські ради ухвалили рішення про регіональний статус російської мови, створюються сприятливі умови для наступного етапу політичної боротьби — кампаній за підвищення статусу російської мови в системі середньої освіти. В разі втрати ініціативи з боку центральної влади такі кампанії стануть ще одним потужним фактором мобілізації громадян, у тому числі тих, хто готовий до компромісних рішень, на підтримку ключової вимоги — запровадження другої державної мови. І, нарешті, аналізуючи діяльність численних проросійських організацій в Україні, можна дійти висновку, що їхня діяльність є не атомізованою чи спонтанною, а чітко спланованою політтехнологічною розробкою, розрахованою на протиставлення населення різних регіонів за соціокультурними ознаками з метою штучно актуалізувати мовне питання і маніпулювати з його допомогою суспільною свідомістю, мобілізувати групи населення, в першу чергу мовні, на підтримку певної політичної сили.

У той же час, бажання здобути електоральну підтримку (згідно з соціологічним опитуванням, 18–20% громадян ще не визначилися зі своїм вибором) штовхає політичних гравців на несподівані кроки. Якщо в березні 2007 р. Партія регіонів не бачила мовних проблем в Україні і не констатувала будь-якого тиску на російськомовну громаду, то вже 6 вересня 2007 р. прес-служба партії розповсюдила заяву про те, що Партія регіонів має на меті реалізувати свої обіцянки про надання російській мові статусу державної. «Партія регіонів ніколи не відмовлялася від своїх передвиборчих обіцянок у підтримці надання російській мові статусу другої державної. Саме тому навіть в умовах складної законодавчої процедури і постійного блокування нормальної роботи парламенту Партія регіонів зробила чимало для того, щоб захистити права російськомовних громадян України», — говориться в заяві. Однак, роз'яснюється далі, актуалізувати мовне питання в умовах парламентської кризи було б недоцільним, оскільки це могло перетворити конфлікт політичний на конфлікт міжнаціональний, більш некерований та небезпечний. Але, підкреслюється в заяві, «будь-які звинувачення Партії регіонів та її лідера В. Януковича в небажанні розв'язувати мовне питання є абсолютно надуманими і цинічними. Партія регіонів заявляє — двом мовам бути!»²⁸.

З цією метою партія 5 вересня 2007 р. ініціювала проведення референдуму, одним з питань якого було надання російській мові статусу державної, а вже 7 вересня в м. Кіровограді стартувала

кампанія з підготовки цього референдуму і розпочала збір підписів. 6 вересня, за даними агентства УНІАН, під час прес-конференції в Донецьку один з речників Партії регіонів Т. Чорновіл заявив, що питання про надання російській мові статусу державної може бути знято²⁹. Очевидно, що проголошення референдуму є певною передвиборчою технологією, яка може в певних регіонах привести до необхідної мобілізації російськомовних громадян на підтримку Партії регіонів, як, до речі, проведений нею так званий SMS-референдум про статус російської мови³⁰.

Комуністична партія України підтримує надання російській мові статусу другої державної і наголошує на тому, що «в соціокультурному плані російськомовні та україномовні групи є абстракцією»³¹. Для цього необхідно внести зміни до Конституції, а розширення сфери використання російської мови проводити не революційними, а еволюційними методами. При цьому Комуністична партія не погоджується з політичною практикою в мовному питанні з іншими політичними силами, включаючи союзників по парламентській коаліції, намагаючись представити свою політичну силу єдиним і послідовним захисником російської мови в Україні. Колишній голова Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, один з чільників КПУ Л. Грач у коментарі для ЗМІ 25 липня 2007 р. заявив, що «сьогодні, перед виборами, різні політичні сили знову кидаються штурмувати липові для них вершини проросійських настроїв, будувати для довірливих виборців потьомкінські села. Але скільки, скажіть будь ласка, скільки ще вся ця показуха і нахабна брехня будуть тривати? Можливо тепер, після розвінчання героїв нинішнього, останнього скликання ВР України, народ замислиться на тим фактом, хто є хто? Хто обіцяє до виборів російську мову як державну, антиНАТО, ЄСР, але після здобуття влади не просто забуває про свої власні обіцянки, а й робить протилежні кроки»³². Таким чином, Комуністична партія намагається позиціонувати себе як єдиного та послідовного борця за права російськомовної громади України.

Слід підкреслити, що російськомовна група прагне офіційного статусу російської мови не тому, що хтось заважає вільно говорити російською мовою (це, в першу чергу, стосується південно-східних регіонів), а тому, що таке визнання дало б символічне підтвердження того, що вони в українській політиці значать стільки ж, скільки україномовні центральної та західної України. Це є, власне,

політична дія від імені групи. Можна цілком погодитися з думкою Д. Ареля, який вважає, що «головний етнічний розкол в Україні протиставляє не національності (українську і російську), а радше цілісну, чи гомогенну, національну ідентичність з одного боку (українську), та подвійну, чи біетнічну, ідентичність з іншого (українсько-російську). Політична орієнтація, яка електорально поляризує Україну, є двомірним «російським чинником», який стосується й офіційного статусу російської мови, й типу відносин, які Україна має підтримувати з Росією»³³. Понад те напрошується крамольна думка, що мовна ситуація в Україні розвивається не за законами конкуренції, а за законами війни (можливо, холодної). За умов конкуренції існують правила, право, етика, мораль, етикет. У війні цього немає. Основна мета — не підвищити рівень своєї конкурентності, а «знищити» супротивника. Причому метафора «війна мов» уже давно ввійшла в дискурс про мовну політику. «Етнічні чистки всюди проходять спочатку в головах, на полі мов та символів», — нагадує У. Альтерматт³⁴. А аналітична модель, запропонована В. Кімлікою, побудована на тому, що дебати про регіональні мови ніколи не бувають дебатами тільки про мови. Мовні групи знаходяться під мобілізуючим впливом партій з тим, щоб домагатися самоврядування. Для міноритарних мовних груп визнання їхніх мов стає символом визнання їх як «національних», що, з його точки зору, має потенційно далекосяжні наслідки. Домагання захисту мов та культур таких груп за цією логікою сприймаються як зазіхання на територію та на самовизначення на цій території, можливо, у формі сецесії. В моделі В. Кімліка існує причинний двосторонній зв'язок: мовні групи виступають за територіальне самоврядування задля захисту мови і культури і, навпаки, національні меншини намагаються зберегти мову як одну з умов, необхідних для отримання самоврядування³⁵. Сподіваємося, що ця аналітична модель не стосується принаймні сучасної України.

На нашу думку, можливими варіантами вирішення проблеми соціокультурної біполярності в Україні можуть бути наступні:

- 1) поступова, але послідовна українізація російськомовної групи;
- 2) закріплення регіональних соціокультурних відмінностей у середньостроковій перспективі формування двох субетносів української нації;
- 3) різке загострення протистояння російськомовної і україномовної груп в Україні з наступною інтернаціоналізацією цього

конфлікту і можливим розколом української держави. Наразі, безумовно, можна говорити про перший варіант. І це відбувається завдяки вибору російськомовної частини політичної еліти України. Політики, що репрезентують російськомовні регіони, успішно вивчили (чи вивчають) українську мову, використовують українські символи, не забуваючи при цьому, звичайно, грати на етнічних та мовних стереотипах та забобонах російськомовних виборців. Наскільки перспективним виявиться цей ресурс, покаже час, оскільки процеси трансформації ідентичності у великих соціальних популяціях є надзвичайно складними, амбівалентними і, головне, довготривалими. У будь-якому разі, необхідно пам'ятати, що сфера мовної практики і мовна політика повинні перебувати у стані взаємних поступок і компромісів. Тактика тиску, надзвичайного використання апарату державного втручання, нехтування почуттями меншин з одного боку, і груповий радикалізм, з іншого, можуть обернутися величезними втратами для всіх.

¹ Див. докладніше: *Диалог украинской и русской культур*. — К., 2000.

² УНІАН. — 2007. — 9 лютого.

³ УНІАН. — 2007. — 23 березня.

⁴ *Михеева О.* Не все так просто з тими українцями... // *Отечественные записки*. — 2007. — №1(34).

⁵ *Грицак Я.* Про відповідальність та безвідповідальність українських інтелектуалів// Доповідь на міжнародній конференції пам'яті Ежи Гедройця «Європа — минуле і майбутнє. Візії та ревізії». — Київ, 2006.

⁶ *Неменский О.* «Русская Украина» как альтернатива «пророссийской». — АПН. — 2006. — 24 апреля.

⁷ Див.: www.rdu.org.ua

⁸ www.otechestvo.org.ua/obrashenia/2004_05/_ob_21_01.htm

⁹ www.rdu.org.ua/news.php?content=1100542740_path_docs

¹⁰ www.rdu.org.ua/news.php?content=1101233820

¹¹ www.rdu.org.ua/news.php?content_1187714160

¹² www.rdk.walist.ru/

¹³ Див.: *Новая политика*. — 2005. — №2.

¹⁴ Цит. за: *Евтюшкин И.* Русский язык должен обрести статус государственного в Крыму// Портал Русская община. — 2007. — 18 июля.

¹⁵ *Цеков С.* У русской общины Крыма не возникал вопрос о том, кого подерживать на выборах//Пресс-служба Русской общины Крыма. — 2007. — 21 августа.

¹⁶ Sevkrimrus.narod.ru/

¹⁷ Див.: sevkrimrus.narod.ru/

¹⁸ Див. докладніше: *Петров В.* Национально-культурные объединения Автономной Республики Крым. — Симферополь, 2006.

¹⁹ Новый регион — Киев. — 2006. — 18 ноября.

²⁰ www.rdu.org.ua/news/php?content11731314780

²¹ www.rdu.org.ua/bews/php?content11841237835

²² www.rdu.org.ua/news/php?content11832689908

²³ www.rdu.org.ua/news/php?content11853452901

²⁴ www.rdu.org.ua/news/

²⁵ www.ravnopravie.kharkov.ua

²⁶ ЛІГАБізнесінформ. — 2007. — 23 березня.

²⁷ Там само.

²⁸ УНІАН. — 2007. — 6 вересня.

²⁹ Там само.

³⁰ www.mynews-in.net/news/mobile/2006/03.20/929536.html

³¹ ЛІГАБізнесінформ. — 2006. — 9 вересня.

³² Прес-служба народного депутата України Л.Грача//www.grach.cri-mea.ua

³³ *Арель Д.* Залучення відокремленого//Критика. — 2006. — Листопад.

³⁴ *Альтерматт У.* Этнационализм в Европе. — М., 2000. — С. 161.

³⁵ *Language Rights and Political Theory.* — Oxford, 2003. — P. 5–6.